

*Віктор Котигоренко,
Олег Рафальський*

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПРОЕКТ «РУССКОГО МИРА» І ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕВАГИ ТА УПОДОБАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДОНБАСУ

Розглянуто питання сутності і походження ідеологічного проекту «русского мира», його генетичних зв'язків з державною ідеологією Росії та новітніми тенденціями у російській політиці. Окреслено межі впливу ідеології «русского мира» на російськомовне населення українського Донбасу.

***Ключові слова:** державна ідеологія, православ'я, наднаціональна спільнота, регіональна ідентичність, політичні переваги.*

В. Котигоренко, О. Рафальский. Идеологический проект «русского мира» и политические предпочтения населения украинского Донбасса

Рассмотрены вопросы сущности и происхождения идеологического проекта «русского мира», его генетических связей с государственной идеологией России и новейшими тенденциями в российской политике. Очерчены границы влияния идеологии «русского мира» на русскоязычное население украинского Донбасса.

Ключевые слова: государственная идеология, православие, наднациональная общность, региональная идентичность, политические предпочтения.

V. Kotygorenko, O. Rafalskyi. “Russian World” ideological project and political preferences of Ukrainian Donbas population

The work considers questions of essence and origins of «Russian World» ideological project, its genetic connections to the Russian state ideology and contemporary trends in Russian politics. The article outlines the limits of the impact of «Russian World» onto Russian-speaking population of Ukrainian Donbas.

Key words: state ideology, Orthodoxy, supra-national community, regional identity, political preferences

Однією з відмітних рис внутрішньополітичного життя сучасної України на всіх етапах її суверенізації та розбудови як незалежної держави є постійна присутність у публічному політичному дискурсі зовнішніх мотивів і чинників. Певним виявом такої присутності є демонстративна орієнтація окремих політичних сил і політиків на зарубіжні приклади і цінності. Така орієнтація започаткована з кінця радянської доби, коли активізувалася ідеологічна дискусія між прихильниками західної моделі розвитку суспільства та консервативними силами, зацікавленими у збереженні радянської спадщини (від відносно м'якого варіанта вимог забезпечення офіційних радянських стандартів соціальної справедливості в незалежній національній державі до радикальних гасел щодо захисту, а згодом – відновлення Радянського Союзу).

Зазнавши за пострадянський період деяких трансформацій, дві означені позиції залишаються сутнісно незмінними: як і на рубежі 1980 – 1990-х років, одним зі смислових центрів політичної риторики є боротьба західного та східного політичних векторів.

Певні зміни, що відбулися за цей період, пов'язані, головним чином, з появою Європейського Союзу як геополітичної інституції, до якої тяжіє західний вектор розвитку України, а з іншого боку – набуттям, по суті, офіційно-державницького статусу ідеології і політики утвердження статусу Російської Федерації як євразійського центру тяжіння – інтегратора слов'янських та інших республік колишнього Радянського Союзу, за винятком хіба що прибалтійських. Відтак відбулося макроструктурування українського політикуму на прихильників протилежних геополітичних векторів. Однак це структурування досі не набуло ознак полярності.

Попри радикально проросійську риторику, навіть Компартія України не ставиться до європейського вектора як до абсолютного антагоніста її геополітичних переваг. В українській політичній практиці прихильникам і проєвропейського, і проросійського векторів розвитку властива доволі висока ступінь амбівалентності – одні й ті самі політичні сили часто поєднують чи «ієрархієзують» у своїй публічній риториці прозахідні та проросійські гасла й ідеологеми, що корелюється з нестійкістю, невизначеністю та неоднозначністю зовнішньополітичних орієнтацій великої частини українського суспільства.

З огляду на те, що в Україні мешкає значна кількість представників російського етносу і чимало громадян вважають рідною мовою російську, зростає актуальність проблеми впливу російської державної ідеології на політичні переваги та уподобання громадян України. Особливого значення це питання набуває щодо регіонів компактного проживання переважно російськомовних громадян, одним із яких є Донбас (Донецька та Луганська області). Нагадаємо, що, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, частка етнічних росіян у Донецькій області становила 38,2% [1]. При цьому більшість населення становили українці (2744,1 тис. осіб, або 56,9%), значно випереджаючи росіян за чисельністю – на 18,7%. Варто також відзначити, що у деяких містах Донецької області росіяни становлять більшість – це, зокрема, міста Донецьк (46,7%), Єнакієве (45,3%), Макіївка (45%). Приблизно таким самим є і етнічний розподіл на Луганщині (при дещо більшій кількості українців – 58%) [2]. Мовна ситуація на Донеччині та Луганщині характеризується домінуванням російської мови. За даними Всеукраїнського перепису 2001 року, українську мову назвали рідною

24,1% мешканців Донецької області, тим часом як російську визнали рідною 74,9% [3]. Подібна картина спостерігається у Луганській області, хоча з дещо вищими результатами української мови і нижчими російської: 30,0% і 68,8% для української і російської мов відповідно [4].

Порівняно з попереднім переписом 1989 року на Донбасі відбулося зростання кількості громадян, які називають рідною мовою російську. Така динаміка навряд чи може вважатися безсумнівним свідченням спонтанної русифікації населення Східної України. Науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України А. Момрик пропонує таке міркування з приводу скорочення частки україномовних українців на Донбасі: «пропорція змінилася саме за рахунок отих трьох мільйонів росіян, які переінакшили ідентичність на українську. Вони-то залишилися російськомовними. Отож постає питання: це є прогрес українського етносу, бо його кількісно побільшало, чи це трагедія, бо він стає російськомовним?» [5].

Залишаючи автору наведеного міркування право самому відповісти на поставлене ним питання, зазначимо, що міжреспубліканська міграція в період між двома переписами населення України характеризувалася виїздом з України і прибуттям в Україну осіб різних національностей, у тому числі поверненням на Батьківщину українців, що за часів СРСР через різні причини опинилися і проживали в російськомовному середовищі в Росії та інших колишніх союзних республіках. Серед 1 240 721 прибулих в Україну упродовж 1991–1997 років українці становили 585 798 осіб, або ж 47,2%. Найвищим був відсоток українців серед іммігрантів з країн Балтії, Туркменистану, Казахстану, Російської Федерації, Білорусі. Більшість з них поселялися в регіонах зі значним переважанням етноукраїнського населення. Від 60 і більше відсотків українців було серед прибулих до Вінницької, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Волинської, Житомирської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Черкаської та Чернігівської областей, від 40 до 60% – серед тих, хто поселилися в Дніпропетровській, Закарпатській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Чернівецькій областях та місті Києві.

Серед іммігрантів до Донецької, Запорізької, Луганської, Одеської та Харківської областей українців нараховувалося від 30 до 40%.

Водночас у 1989–2001 роках відчутно зменшилася кількість українського населення, яке називало себе росіянами за національністю – на 3 021 441 особу, або 26,6% від загальної чисельності росіян в Україні на початку вказаного періоду. Їхня частка в етноструктурі населення країни скоротилася на 4,8% – до 17,3%. Таке скорочення не було компенсоване збільшенням на 5,1% – до 77,8% – питомої ваги титульного етносу – українців – серед населення держави. В абсолютних числах це збільшення становило лише 122 640 осіб (приріст дорівнював 0,3% від загальної кількості українців на січень 1989 року). Упродовж тринадцяти міжпереписних років багатоетнічна людність України загалом скоротилася на 6,2%. Перепис наприкінці 2001 року зафіксував населення держави в кількості 48 240 902 осіб – на 3 211 132 менше, ніж було в Українській РСР на початку 1989 року.

При цьому помітним є розбіжність показників і динаміки показників означення жителями України, з одного боку, своєї національності (етнічної належності), а з іншого – визначення ними ж певної національної мови як рідної. Явна кількісна перевага в такому незбігові на боці російської мови [6, с. 51-54]. Цю обставину взяли до уваги ідеологи так званого «русского мира» та прихильники відповідної внутрідержавної і зарубіжної політики Росії. Поміж них чимало державних діячів та інтелектуалів, які вважають російськомовність однією з головних ознак належності до «русского мира» тієї чи іншої особи або групи осіб у будь-якій країні світу, а найперше – на пострадянському просторі. Тож проблематика ідеології і політики «русского мира» вельми актуальна для України, передовсім для російськомовних її регіонів.

Серед наукових праць, дотичних до теми «русского мира» і його впливу на Україну, – роботи І. Кресіної, Р. Рукомеди, В. Скуратівського, С. Шергіна (присвячені головним чином неоєвразійству та геополітичним аспектам сучасної російської зовнішньої політики), О. Вишняка, Є. Головахи, В. Євтуха, В. Котигоренка, В. Кулика, О. Майбороди, Л. Нагорної, О. Рафальського, М. Панчука, М. Шульги (місце і роль російської етнічної меншини, російської мови і культурної традиції в сучасному українському соціумі),

О. Сагана (новітня ідеологія Російської православної церкви), І. Немчинова («російська ідея» у філософії і культурі XIX–XX століть), О. Богомолова та О. Литвиненка (сучасна російська зовнішня політика крізь призму популярної нині концепції «м'якої сили») та ін.

У вітчизняних друкованих та електронних ЗМІ можна знайти багато публіцистичних матеріалів, присвячених Росії, зокрема сучасній офіційній ідеології цієї країни та її реальному чи позірному впливу на українське суспільство. Значна політична обтяженість цієї теми, як і бажання авторів посісти ту чи ту позицію при її розгляді, назагал не сприяють належній науковій неупередженості. Тому, попри велике розмаїття публіцистичних матеріалів (у багатьох з них нерідко трапляються цінні спостереження і цікаві думки), надзвичайно потрібний науково-коректний розгляд проблематики «русского мира» зразка XXI століття в його проекції на українське суспільство.

Більшості українських науковців, журналістів і політиків приділяють основну увагу двом аспектам сучасної ідеології і практики «русского мира», а саме: конфесійному (православ'я) та геополітичному (неоєвразійство і геополітичні амбіції Росії). Значна частина наукових і публіцистичних праць (за винятком набагато менш численних суто наукових історичних, історико-філософських та культурологічних) присвячена обговоренню різних аспектів впливу ідеологічних чинників, що походять з Російської Федерації, на українське суспільство. Попри всю актуальність такого підходу, його застосування, на жаль, часто призводить до того, що значущі моменти сучасної російської ідеології залишаються поза увагою. Тому видається доцільним окреслити обриси концепції та ідеології «русского мира» у його іманентних внутрішньоросійських координатах.

Поняття «русский мир» – поряд із «суверенною демократією», «модернізацією» і «патріотизмом» – упродовж останніх 10 років стало однією з основ офіційної політичної риторики в Російській Федерації. Нагальною потребою збереження, зміцнення і подальшої розбудови «русского мира» обґрунтовуються практичні кроки російської влади, у тому числі й ініціативи, що зачіпають громадян інших країн. Водночас «русский мир» відіграє важливу роль у

внутрішньополітичному житті Російської Федерації, слугуючи однією з фундаментальних ідей, на яких базується публічна ідеологія сьогоденної російської влади, широко використовувана як інструмент забезпечення її легітимності та підтримки з боку населення РФ. Особливе місце в концепції «русского мира» відводиться Україні, що додатково зумовлює потребу пильної уваги до цієї ідеологічної концепції, наявних наслідків її реалізації та перспектив розвитку.

Під «русским миром» у політичній риторичі керівництва РФ, Російської православної церкви та багатьох представників сучасних російських інтелектуальних кіл розуміється спільнота людей, так чи інакше пов'язаних із Росією, що формується на основі спільності: а) мови і культури; б) історичної пам'яті та пов'язаних з цією спільною історичною пам'яттю цінностей; в) православ'я; г) лояльності до сьогоденної Російської держави, що прагне виступати всередині країни і на міжнародній арені як органічна правонаступниця російської державницької традиції, складовими якої є Російська імперія та СРСР. На православ'ї та лояльності до Російської держави як складових концепції й ідеології «русского мира» провідні державні діячі РФ наголошують менше. Проте ці складові (найперше – ознака лояльності до Російської держави) є так само важливими, як мова і культура та спільність історичної пам'яті. Понад те, нині спостерігається тенденція до розуміння керівництвом РФ спільноти пов'язаних з Росією людей (незалежно від їхньої етнічної належності), що проживають у різних країнах, як представників єдиної надетнічної і наднаціональної спільноти, нерозривно пов'язаної з Російською державою [7].

На сутнісному зв'язку сучасного «русского мира» з Російською державою (у минулому – імперією і СРСР) наголошують і деякі з найменш політично заангажованих науковців, що працюють над цими питаннями у самій Росії. Так, А. Мігранян зазначає: «Русский мир» пов'язаний не з російським народом, а з Російською державою... Власне «русский мир» у плані культурно-мовної експансії – це, звісно, спадщина Радянського Союзу... Реальний «русский мир» створив Радянський Союз за рахунок, у тому числі, просування російської мови, культури, російської літератури у Східну Європу і Південно-Східну Азію...

Зберігається передусім не етнічність, не мова, не належність до релігії, а історична пам'ять» [8]. Той самий науковець безпосередньо пов'язує перспективи «русского мира» як спільноти із впливом Російської держави. Саме від потужності цього впливу, на його думку, залежить майбутнє «русского мира».

До широкого громадсько-політичного дискурсу РФ термін «русский мир» ввів президент РФ Володимир Путін. Наприкінці 2006 та на початку 2007 року у своїх публічних виступах він кілька разів наголосив питання мовної, культурної та цивілізаційної єдності «співвітчизників, що проживають за кордоном». У жовтні 2006 року у вітальному слові до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників В. Путін заявив: «Цей день [День народної єдності, державне свято РФ, відзначається 4 листопада], безумовно, об'єднує не тільки багатомільйонний народ Росії, а й мільйони наших співвітчизників за кордоном, об'єднує весь так званий [так у тексті] *русский мир*. Ми справді єдині, і жодні кордони й перешкоди не стануть на заваді цій єдності. Ми маємо лише одну спільну мету – зробити цю єдність якомога міцнішою» [9]. Згодом на зустрічі із представниками творчої інтелігенції В. Путін, розповідаючи про проголошення Року російської мови, уточнив зміст поняття: «*Русский мир* може і має об'єднати усіх, кому дорогі російське слово і російська культура, хай там де вони живуть, у Росії чи за її межами. Частіше вживайте це словосполучення – *русский мир*» [10]. Ще одне важливе уточнення, що переводить «русский мир» із суто діаспорної площини у площину «історичного братерства народів», яка географічно збігається з кордонами колишнього СРСР, було зроблено у Посланні президента В. Путіна до Федеральних зборів 2007 року: «Наша країна історично формувалася як союз багатьох народів і культур. І основу духовності самого російського народу споконвіку становила ідея спільного світу – спільного для людей різних національностей і конфесій. Цього року, оголошеного Роком російської мови, маємо нагоду ще раз згадати, що російська – це мова історичного братерства народів, мова справді міжнародного спілкування. Вона є не просто хранителем цілого пласта по-справжньому світових досягнень, а й живим простором багатомільйонного «русского мира», який, звичайно, є значно ширшим, ніж сама Росія» [11].

Упродовж останніх п'яти років у вживанні терміна «русский мир» першими особами РФ відбулися певні зміни: сам термін почав звучати значно рідше, де-факто ставши прерогативою РПЦ та значною мірою поступившись місцем терміну «патріотизм». Однак смислове наповнення по суті не змінилося, а в деяких значущих аспектах навіть посилилося. Свідченням цьому є останнє за часом Послання Президента РФ Федеральним зборам (2012), у якому, зокрема, містяться й такі заяви: «Для відродження національної свідомості нам потрібно зв'язати воедино історичні епохи й повернутися до розуміння тієї простої істини, що Росія почалася не з 1917 і навіть не з 1991 року, що ми маємо єдину, нерозривну тисячолітню історію, спираючись на яку ми віднаходимо внутрішню силу і смисл національного розвитку. Ми повинні берегти унікальний досвід, який передали нам наші предки. Росія століттями розбудовувалася як багатонаціональна держава (споконвіку так було), держава-цивілізація, скріплена російським народом, російською мовою й російською культурою, які для всіх нас рідні, які нас поєднують і не дають розчинитися у цьому багатоманітному світі. Для планети ми, незалежно від нашої етнічної належності, були й залишаємося єдиним народом» [7].

З огляду на цей фрагмент із Послання Президента В. Путіна 2012 року варто зауважити ще одну важливу особливість ідеологічної риторики сучасної російської влади, а саме її змістовну багатозначність. Цитовані висловлювання В. Путіна допускають широкий спектр інтерпретацій – від настанови щодо дій до спокійної констатації певного становища у спосіб, найбажаніший для значної частини цільової аудиторії. Як зауважує український історик Я. Грицак, «“русский мир” як поняття може бути прочитане у різний спосіб: як національний, релігійний або навіть цивілізаційний проект. Уся його краса і привабливість полягає власне у його амбівалентності. Тому до його прихильників можуть належати і ліберали, і комуністи, і націоналісти, віруючі, агностики і невіруючі» [12]. Звісно, зв'язок такої риторики з реальними діями може бути будь-яким – залежить він виключно від волі та потреб її авторів. Та й ідеологічна риторика такого штибу допускає широке поле для маневру у реальних діях та можливість швидкої їх зміни. У патріотичній ідеологічній риториці навколо «русского мира» також по-

стійно наголошують на тому, що «російська цивілізація» являє собою окремий, самобутній тип людської спільноти, зі своїми власними законами історичного розвитку, відмінними від «нав'язуваних» Заходом усьому світу.

Після програмного виступу патріарха РПЦ Кирила на III Асамблеї «Русского мира» (регулярний захід, що його організує фонд «Русский мир») 3 листопада 2009 року сам термін «русский мир» почав більше асоціюватися із позицією та діяльністю Російської православної церкви, ніж з керівництвом Російської держави. У промові патріарх Кирило виклав власне бачення «русского мира», яке відрізняється від офіційного світського акцентом на православ'ї як на головній об'єднавчій основі та, крім того, чіткішими формулюваннями моментів, пов'язаних з народами колишніх слов'янських республік СРСР. Зокрема, патріарх Кирило зазначив: «Ядром «русского мира» сьогодні є Росія, Україна, Білорусія, і святий преподобний Лаврентій Чернігівський висловив цю ідею відомою фразою: «Росія, Україна, Білорусь – це і є свята Русь». Саме це розуміння «Русского мира» закладено в сучасній самоназві нашої Церкви. Церква називається «Русской» не за етнічною ознакою. Це найменування вказує на те, що Церква виконує пастирську місію серед народів, які приймають російську духовну і культурну традицію як основу своєї національної ідентичності або принаймні як її істотну частину. Ось чому в цьому сенсі ми і Молдову вважаємо частиною «Русского мира»... В основі «Русского мира» лежить православна віра, яку ми набули у спільній Київській купелі хрещення» [13]. Двома іншими (крім православ'я) «опорами» «русского мира» патріарх Кирило називає «російську культуру і мову» та «спільну історичну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток» [13].

Як бачимо, тлумачення «русского мира» РПЦ відрізняється від риторики представників російської влади наголошуванням на засадничій ролі православ'я та дещо більшою радикальністю заяв. Виразніший радикалізм заяв представників РПЦ зумовлений також і тим, що вони розраховані на зміцнення безпосередньої підтримки з боку переважно людей старшого віку, які здебільшого негативно сприймають соціально-економічні та політичні перетворення останніх десятиліть і які водночас становлять соціальну базу РПЦ.

Втім, повну солідарність із думкою керівників РПЦ з приводу єдності російського та українського народів часом демонструють також і високопоставлені представники російської світської влади [14].

Уявлення про особливу всесвітньо-історичну місію Російської держави та базована на цих уявленнях ідеологія бере початок з XV–XVI століть – часів гострої конкуренції російського православ'я з католицизмом і тодішньої ж консолідації та експансії Великого князівства Московського (згодом Російського царства і Російської імперії). У концепції старця Філофея «Москва – третій Рим», сформульованій у його посланнях 1523–1524 років, Російське православ'я та Російська держава як його хранитель проголошуються прямими наступниками Рима і Константинополя – центрів християнської віри і великих християнських держав. При цьому у початковій концепції Третього Риму важливе місце посідає яскравий есхатологічний мотив, відлуння якого чути до сьогодні: Москва, за цією концепцією, не просто Третій Рим, вона Рим останній («два убо Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти» [15]). Тобто, саме Московська держава (та її історичні наступники) проголошуються останньою твердинею християнської віри, від якої залежить доля цілого світу. Також від самого початку наголошується на пов'язаності духовної місії Москви і Росії з державною владою та на богообраності російської влади.

Разом з утвердженням Росії як імперії й однієї з найпотужніших держав Європи викристалізовується й імперська державна ідеологія. До її духовно-релігійної та державницької складових з часом додається національно-культурна компонента. Саме така трискладова державна ідеологія, що сформувалася протягом XVIII – початку XIX століття, стала основою ідей «русского мира» у їх сучасному офіційному варіанті. Суть цієї ідеології було сформульовано 1833 року міністром народної освіти Росії графом С. Уваровим у його доповідній цареві Миколі I: «...таких начал, без яких Росія не може благоденствовати, посилюватися, жити, – маємо ми три головних: 1. Православна Віра. 2. Самодержавство. 3. Народність» [16]. Прикметно, що в листі до царя з того ж питання, датованому 1832 роком, С. Уваров називає православ'я «національною релігією», що ще більше наголошує на нерозривності російської церкви та імперської влади [17].

Поряд з офіційною державною ідеологією у російській суспільно-політичній думці XIX століття наявні й інші російсько-центричні течії. Найпотужнішою серед яких стало слов'янофільство, яке мало на меті виявити основи самобутності Росії, її відмінності від західної цивілізації, обґрунтувати особливий шлях розвитку, йдучи яким, Росія доносить православну істину до європейських народів. Російське слов'янофільство XIX століття, прихильниками якого були, зокрема, Ф. Достоевський та Ф. Тютчев, донині справляє потужний вплив на розвиток російської літератури і культури в цілому. Як засвідчує назва, слов'янофільство не обмежувалося Росією: на думку його представників, Росія є природним лідером усіх слов'янських народів, які, відповідно, поділяють з нею особливий історичний шлях та унікальну духовну місію у світі. На практиці ідеї російського слов'янофільства, пов'язані з іншими слов'янськими народами, близькі до ідей центральноєвропейського панславізму XIX століття, часто виконували функцію ідеологічного обґрунтування намагань Росії втягнути інші слов'янські народи і країни в орбіту свого впливу. Тому панславістські інтелектуальні та політичні течії в інших слов'янських країнах значного успіху в цілому не мали, за винятком початкового періоду свого розвитку у XIX столітті.

У ближчій до сучасності історії період – після Другої світової війни – ідею слов'янської конфедерації Й. Сталін спробував поєднати з ідеологією революційного пролетарського інтернаціоналізму. Сам себе він називав «слов'янофілом-ленінцем» [18] та висловлювався на підтримку «нових слов'янофілів, що стоять за *союз незалежних слов'янських держав*» [19]. Хвороба і смерть Й. Сталіна, початок холодної війни та запеклий опір південнослов'янського комуністичного диктатора Й. Броз Тіто завадили планам створення «слов'янського союзу» у 1950-х роках. Проте «Союз Незалежних Держав» (з промовистим збігом у назві наддержавного утворення) постав як наступник СРСР у 1990-х.

Зі слов'янофільством XIX століття генетично пов'язані інтелектуальні течії XX–XXI століть – євразійство та неоевразійство. Представники євразійства виступили за відмову від європейської інтеграції Росії, як і від європейського вектора її розвитку. Альтернативою проголошувалося зближення з центральноазійськими країнами і народами: тими, що раніше входили до складу Ро-

сійської імперії, а також з іншими, поміж яких називали Туреччину та балканські народи, Іран, Монголію. Основою такого зближення називалася не етнічна спорідненість, а спільна історична доля, пов'язана, крім територіального сусідства, зі схожістю умов та способу життя. Особливе значення для сучасної офіційної російської ідеології має концепція суперетносу Л. Гумільова, згідно з якою «суперетнос» є найвищою ланкою етнічної ієрархії, що складається з кількох етносів, які одночасно виникають в одному ландшафтному регіоні та пов'язані між собою економічним, ідеологічним та політичним спілкуванням, проявляючись в історії як певна мозаїчна цілісність [20]. У термінах історії, антропології і політології «суперетнос» транслюється у поняття «цивілізації», таким чином обґрунтовуючи існування особливої російської цивілізації – «русского мира».

Концепція та ідеологія «русского мира» активно розроблялися у російських інтелектуальних колах упродовж 1990-х років, являючи собою природну реакцію на розпад СРСР і тимчасове домінування прозахідної інтелектуальної парадигми. Примітно, що велика збірка праць російських інтелектуалів «Иное. Хрестоматия нового российского самосознания» [21], укладена Б. Чернишовим за участі Г. Павловського у 1992–1995 роках, до якої увійшли, зокрема, праці П. Щедровицького, М. Гефтера, В. Цимбурського, А. Кураєва, С. Кургіняна, мала безпосереднє полемічне спрямування проти іншої, впливової кількома роками раніше, збірки 1988 року «Иного не дано» [22]. У збірці відомі радянські інтелектуали та громадські діячі обстоювали потребу зламу радянського ладу та відповідного йому способу мислення, виступали за зближення із Заходом та прийняття ліберальних і демократичних («загальнолюдських») цінностей. Руйнування СРСР також вивело на передній план питання самосвідомості росіян як нації, якій у нових історичних умовах потрібні були нові цілі й орієнтири. Також тоді актуалізувалися проблеми розвитку держави і державної влади.

За словами одного з найактивніших учасників інтелектуальної дискусії 1990-х – початку 2000-х років навколо ідеї «русского мира» С. Градиловського, цю дискусію в 1995 році було започатковано публікацією книги історика і соціолога М. Гефтера «Мир миров: российский зачин» [23]. То була збірка текстових

фрагментів, написаних у різні роки. В «Мире миров» автор подав метафоричний опис великих «культурних світів» (англійського, арабського, французького, іспанського, російського), доводячи, що всі вони співіснують у певному більшому «світі світів». Завданням національного чи цивілізаційного «світу», що твориться на основі відповідних спільнот людей і культур, є знаходження власного унікального місця у великому «світі світів», кожен з яких, на думку М. Гефтера, в умовах сучасності – «і сам по собі, і проекція пошукуваної світової спільноти; кожен з яких зацікавлений у тому, щоб інші не були схожими на нього, зберегли і збагатили свою несхожість. Чи вижити людям без такої зацікавленості, переведеної у культуру і політику, у Слово й у технологію, у світовий поділ і світову кооперацію праці, у вселюдську інформатику і вселюдську зайнятість?» [23] Стверджуючи життєву потребу під-тримання багатоманітності, М. Гефтер вважає, що можливість існування гармонійного «світу світів» визначатиметься також заборонами на певні руйнівні дії («чого не робити»). Очевидно, що у царині великих людських спільнот (держава, народ, цивілізація) місія визначення правил і відповідальність за дотримання цих правил має покладатися на лідерів. До числа яких – на переконання самого М. Гефтера та інших російських продовжувачів дискусії щодо «руського мира» – має належати Росія та її «цивілізація».

Одна з найбільш оригінальних ранніх концепцій, дотичних до «руського мира», належить В. Цимбурському, який у своїй праці 1993 року «Остров Россия» [24] та подальших геополітичних роздумах висунув ідею неізоляціоністської Росії як своєрідного континентального острова. За В. Цимбурським, Росія – це окремо розташована частина суші серед сухопутного «океану», що відділяється від Європи широкими «протоками» країн Балтії та Східної Європи. Головними постійними геополітичними ознаками Росії-острова є територіальна цілісність геополітичної ніші російського етносу, наявність величезних територій Сибіру і Далекого Сходу, що слугують природним захистом, та відділеність від Європи на заході поясом країн і народів («лімітрофів»), що примикають до Європи, водночас до неї не належачи. До таких країн-«проток» В. Цимбурський відносить, зокрема, Чехію, Угорщину та Польщу.

Для подальшого розвитку ідей «русского мира» ідеї В. Цимбурського виявилися плідними передусім через те, що в основі його геополітичних побудов лежить ідея Росії як окремої унікальної цивілізації, що розвивається за власними історичними законами, які не збігаються із законами розвитку інших цивілізацій, часто призводячи до конфліктів з ними. Також значний вплив В. Цимбурського на російські інтелектуальні кола справляє його безкомпромісна позиція щодо російських пострадянських владних і бізнесових еліт, які він характеризував як «корпорацію з утилізації Великоросії» [25].

Значну роль в інтелектуальній дискусії щодо «русского мира» у 1990-х роках відіграли Г. Павловський та С. Чернишов. Великою мірою завдяки їхнім зусиллям було створено потужні дискусійні майданчики, на яких активно і плідно розробляли ідеї «русского мира» в контексті пострадянської дійсності та глобалізаційних процесів у світі. Г. Павловський та С. Чернишов ініціювали створення 1996 року «автономної некомерційної організації» «Русский институт». Метою її діяльності було оголошено «сприяння становленню російської культурної самосвідомості та інститутів нової суспільної ідентичності» [26]. Одним з найпомітніших та найуспішніших проєктів «Русского института» став заснований 1997 року провідний російський інтернет-ресурс «Русский журнал» [27], на веб-сторінках якого розгорталася, зокрема, дискусія щодо «русского мира» та пошуків місця Росії у світі. У змістовному плані внесок Г. Павловського та С. Чернишова в розробку тем, пов'язаних з «русским миром», визначається передусім їхньою першістю в чіткій постановці питань щодо необхідності переосмислення в пострадянський період російської національної ідентичності. Так, у програмному тексті 1996 року «К возобновлению русского» Г. Павловський пише: «Є складність бути росіянином. Говорити російською мовою, навіть зватися росіянином – тяжко, і ця тяжкість все наростає, нагромаджується на повсякденні, і неможливо жити, не іменуючи й самому при цьому не іменуючись. Катастрофа СРСР, потягнувши у Лету «радянське», не повернула росіянинові його колишніх прав. У цьому імені сьогодні звучить не так ідентичність, як турбота про ідентичність... Ми не так російський народ, як вид, що втратив ім'я, – навіть цим не

об'єднаний у спільноту» [28]. У 2000-х роках Г. Павловський став відомим як політолог-практик і політичний технолог, близький до Кремля. Звернення керівництва Росії 2000-х років у своїй публічній риторичі до тем національної самосвідомості, ідентичності та патріотизму, поза сумнівом, зазнали певного впливу Г. Павловського та інтелектуальних кіл, пов'язаних з «Русским институтом», «Русским журналом» та його іншими медійними і політтехнологічними проектами.

Геокультурний варіант «русского мира» у спектрі різних трактувань цієї ідеї представлений розробками С. Градиловського та Б. Межуєва [29]. На думку названих авторів, «русский мир» не є геополітичною чи геоекономічною сутністю, а отже, не збігається ні із СНД чи проєктованими неоевразійцями варіантами Євразійського Союзу, ані з мережею російськомовних «діаспор». «Русский мир» у його геокультурному варіанті не передбачає входження до глобалізованої західної цивілізації у політичному й економічному сенсі. С. Градиловський та Б. Межуєв, спираючись на аналіз антропотоків («людських течій» до країни та від неї), обстоюють думку щодо потреби першочергової інтеграції з країнами – джерелами такого антропотоків, тобто з країнами походження трудової міграції до Росії. Оскільки життя в деяких центральноазійських республіках колишнього СРСР сьогодні великою мірою залежить від трудових мігрантів, ці люди, незважаючи на суперечливе ставлення з боку російського суспільства, в цілому позитивно налаштовані до Росії і готові активно вивчати російську мову й засвоювати російську культуру. Слід відзначити, що геокультурний варіант «русского мира» С. Градиловського та Б. Межуєва відзначається реалістичним тлумаченням сьогоденної складної демографічної ситуації в Росії та наявністю позитивного потенціалу для використання трудових мігрантів з Центральної Азії з метою зміцнення позицій Росії в Азії і світі. Кроки, спрямовані на реалізацію геокультурної версії проєкту «русского мира», справді можуть пом'якшити гостроту проблеми трудової міграції в Росії, а в перспективі навіть перетворити цей антропотік на важливий ресурс посилення Російської держави.

Також у російському інтелектуальному дискурсі присутні і більш агресивні щодо інших країн і народів розуміння «русского мира».

За словами політолога А. Окари, «деякі «православні» «політологи» відверто називають концепт «русского мира» інструментом боротьби з «войовничим українством» і «безбожним білорусизмом». Вони зазвичай виступають за ієрархічний, москвоцентричний устрій «русского мира», а держави Україну і Білорусь розглядають як помилки історії, які необхідно якомога швидше виправити...» [30].

У зв'язку з проектом створення Євразійського Союзу, запропонованого 2011 року тодішнім прем'єр-міністром РФ В. Путіним [31], зросло зацікавлення ідеями російського публіциста-геополітика О. Дугіна, який нині позиціонує себе як неоевразієць і консерватор. О. Дугін критикує російську владу за відсутність ідеології і непослідовність, закликаючи до створення нової євразійської держави і нової цивілізації, авангардом формування якої має виступати Росія і російський народ. На думку німецького політолога А. Умланда, ріст зацікавлення російських ЗМІ та піднесення позицій О. Дугіна в російському істеблішменті зумовлене передусім прагненням представити офіційні наміри щодо створення Євразійського Союзу більш реалістичними у порівнянні з радикально-утопічними проектами, які водночас знаходяться в тому ж ідеологічному річищі, популярному у значної частини сьогоденного російського суспільства [32].

Особливе місце серед інтелектуальних розробок ідей «русского мира» належить П. Щедровицькому, зокрема його статті 2000 року «Русский мир и Транснациональное русское» [33]. Скорочений варіант цієї статті, опублікований в «Независимой газете» під заголовком «Русский мир» [34], викликав жваву суспільну дискусію. Деякі засадничі моменти названої праці П. Щедровицького у значно спрощеній, модифікованій відповідно до потреб публічного ідеологічного дискурсу формі, лягли в основу концепції та ідеології «русского мира» від світської і церковної влади нинішньої Росії. За П. Щедровицьким, «русский мир» являє собою «мережну структуру великих і малих спільнот (*со-обществ*), які думають і говорять російською мовою». Ідея щодо ключової ролі російської мови у конструюванні «русского мира» розроблялася П. Щедровицьким спільно з іншим активним учасником дискусій 1990-х – початку 2000-х років Ю. Островським. Визначальною рисою ідеології «русского мира» у варіанті П. Щедровицького є її

спрямованість назовні, прагнення до розширення сфер впливу, в жодному разі – не обмеження територією сучасної Росії і російським етносом: «Чим більшої кількості окремих громадян інших держав потрібна Росія, тим стійкіші позиції Росії у світі. Основи стійкості й потрібності російська державність, що формується, може і повинна шукати в межах «русского мира», у політиці конструктивного розвитку його світових мереж» [34]. Для П. Щедровицького «русский мир» – це гіпотетичний інструмент отримання доступу до глобальних економічних та фінансових ресурсів за допомогою російськомовних діаспорних спільнот. Крім економічного, трактування П. Щедровицького мало також і футуристичний характер, спираючись на уявлення про радикальні зміни у світовій економіці та політиці, швидку зміну головних суб'єктів соціальних та економічних процесів, ослаблення ролі держав і транснаціональних корпорацій у світовій економіці, їх заміну містами та світовими діаспорними мережами тощо. Безперечно, окремого дослідження заслуговує зв'язок положення статті П. Щедровицького «уявлення є реальністю» [34] з постмодерністськими філософськими концепціями, зокрема Ж. Бодрійяра [35], які стали значущим елементом популярної культури 1990–2000-х років та, за посередництва інтелектуальної спільноти, справили значний вплив на взаємини влади і суспільства у різних країнах світу.

Слід відзначити, що розробки концепції «русского мира» 1990-х – початку 2000-х років в усіх її варіантах значною мірою мали суто теоретичний, а часом і відверто утопічний характер. У середині 2000-х років, після того, як ідеї «русского мира» та зміцнення держави і державництва стали складовими офіційної ідеології і риторики, дискусія в інтелектуальних колах майже припинилася. За словами С. Градиловського, дискусія навколо «русского мира» «стихла, тому що в Росії почала домінувати груба сила. А ще пізніше словосполучення «русский мир» підхопив Ніконов, створив фонд, почав робити проекти, все це з іншими грошима й іншою політичною вагою. За тему взявся і новий патріарх. Але, слід визнати, РМ віднині виглядає як геополітичний, а ще більше як бізнесово-діаспоральний проект» [30].

Наприкінці 2000-х – на початку 2010 років відбувається поступова прагматизація ідеології «русского мира» та наближення

концепції до потреб поточної політичної боротьби. При цьому спостерігається зміна основного ідеологічного опонента: якщо на початку 2000-х це були «ліберали» і «західники», які втратили масову підтримку і великою мірою маргіналізувалися, то зараз державницькій ідеології «русского мира» найбільшою мірою протистоїть інше явище, яке набрало сили у 2000-х – російський етнічний націоналізм, що виступає під загальним гаслом «Росія – для росіян!». Прихильники російського націоналізму успішно завойовують дедалі ширшу підтримку громадськості, наголошуючи, зокрема, на непослідовності міграційної політики російської влади та недостатньому захисті інтересів росіян у нинішній РФ.

Несумісність етнічного націоналізму з ідеологією держави імперського типу, а відтак і з сьогоднішнім «русским миром», доводить низка провідних російських науковців, що стоять на державницьких позиціях, серед яких А. Мігранян, В. Тішков, Н. Нарочницька, О. Ципко. Одна з праць останнього спрямована проти російського етнічного націоналізму, представленого, зокрема, С. Сергеевим та В. Солов'єм, має промовисту назву ««Росія для росіян» – гра зі смертю» [36]. В ній автор обстоює думку, що єдиною альтернативою багатонаціональній, спрямованій назовні Росії («русский мир») є загибель Російської держави в теперішній її формі.

Не претендуючи на вичерпність, наведений вище розгляд деяких питань генези і сутності ідеології «русского мира» підводить до висновку, актуального для сучасного українського наукового та суспільно-політичного дискурсу. «Русский мир» не є монолітною концепцією чи доктриною, як не є він і ретельно вивіреною ідеологією; він більше подібний до конструкції *ad hoc* (від лат. *ad hoc* — виключно з метою) – правила, що регулюють діяльність певних об'єднань, створених для виконання спеціальних завдань), яка постійно еволюціонує, розпадаючись на різні, часто конкурентні течії і напрямки.

«Русский мир» як багатогранна й багатоскладова інтелектуальна і політична концепція відображає настрої значної частини представників російських інтелектуальних кіл та широких верств населення. Деякі його спрощені і модифіковані положення зручні для тиражування і публічної роботи російської влади з населенням РФ. Особливість ідеології «русского мира» також полягає в тому,

що завдання «русского мира» значною мірою мають внутрішньо-політичний характер і не спрямовуються на безпосередню роботу з певними групами і верствами суспільств інших країн, про що свідчить, зокрема, брак фінансування просвітницьких та культурних проектів, спрямованих на зарубіжних співвітчизників [37]. При цьому «русскому миру» притаманні численні сутнісні суперечності, які використовуються його опонентами в самій Росії. Для прикладу наведемо дві: 1) між «православ'ям і слов'янством» у риторичі РПЦ та «новим євразійським проектом» російського істеблішменту, великою мірою орієнтованим на етнічно неросійське і неправославне населення РФ; 2) між декларованою прихильністю до традиційних національних, російських та «загальнослов'янських» цінностей і реальною політикою в галузі трудової міграції в сьгоднішній РФ, яка часто не відповідає інтересам етнічних росіян та представників інших слов'янських етносів, які мешкають у Росії чи розглядають можливості для переселення до неї.

Також попередній аналіз інтелектуальної історії та основних складових концепції й ідеології «русского мира» дає змогу знайти відповідь на деякі актуальні для сучасного українського суспільства питання, зокрема щодо впливу російської ідеології та орієнтованих на Росію громадсько-політичних організацій. Головний висновок полягає в тому, що для адекватної оцінки впливу «русского мира» на російськомовні регіони України необхідно зважати на внутрішні протиріччя цього ідеологічного проекту. Саме його внутрішня суперечливість і водночас невідповідність особливостям регіональної самоідентифікації населення Сходу України обмежує потенціал впливу «русского мира» в регіоні, який, з першого погляду, видається найбільше для такого впливу відкритим. Як було зазначено, належність до «русского мира» визначається далеко не тільки російськомовністю та не надто чітко окресленою «російськокультурністю», котрі справді є його необхідними, але недостатніми компонентами. Так само, якщо не більш важливими, є також конфесійна належність (православ'я), спільність історичної пам'яті та цінностей і, найголовніше, лояльність до російської держави.

Донбаська регіональна ідентичність не відповідає ключовим критеріям належності до «русского мира». Відповідність спостерігається тільки щодо російської мови. Православна конфесійна

належність не є домінуючою на Донеччині, де переважає світськість (малорелігійність), а серед «оцерковлених» жителів значним впливом користуються протестантські громади (у Луганській області кількість номінальних парафіян УПЦ МП є тільки трохи більшою за кількість протестантів). При цьому священнослужителі мають не надто великий вплив на політичну поведінку населення регіону (на Донеччині лише близько 3% мешканців області визнають вплив священників на їх політичний вибір) [38]. Результати парламентських та президентських виборів останнього десятиліття переконливо свідчать про лояльність мешканців краю не до певних гасел чи ідеологем, а до політичних сил і політиків, безпосередньо пов'язаних з регіоном. При цьому політичні гасла й ідеологія в цілому мають похідний характер. Іншими словами, лояльність більшості населення Донбасу і відповідні політичні уподобання та переваги є гранично конкретними, на рівні опозиції «свій/чужий», яка визначається тісним зв'язком з регіоном, спільністю території походження та проживання. Саме в цьому, вірогідно, полягає причина позірно парадоксальних електоральних результатів Партії «Руський Блок» на виборах 2012 року (0,47% і 0,40% в Луганській та Донецькій областях відповідно) [39]. І ще один парадокс, з'ясований соціологами: за даними опитування Центру імені Разумкова, найменше про «русский мир» знають саме на переважно російськомовному сході України: лише 12,9% на Донбасі проти 36,3% на Заході України [40].

1. Про кількість та склад населення Донецької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/donetsk/>

2. Про кількість та склад населення Луганської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lugansk/>

3. Мовний склад населення Донецької області. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/donetsk/>

4. Мовний склад населення Луганської області. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/lugansk/>

5. «Русській мір» вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється [Електронний ресурс] // Інтернет-видання ТЕКСТИ.ORG.UA, 15.03.2011. – Режим доступу: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/>

6. Котигоренко Віктор. Етнічний склад та етномовна компетенція населення України за переписами населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та результатами соціологічних досліджень 1994 та 2001 // Енциклопедія України: в 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 3: Е – Й. – К., 2005. – С. 51 – 54.

7. Послание Президента РФ Владимира Путина Федеральному Собранию, 12.12.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln.html>

8. Мигранян Андраник. На орбите языка и государства / Андраник Мигранян // Стратегия России. – №7, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1185274576&archive=1185275035&start_from=&ucat=14&

9. Всемирный конгресс соотечественников, проживающих за рубежом: Вступительное слово президента Российской Федерации Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом, 24.10.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dxb.ru/project/re/detail.php?ID=283>

10. Сычева Лидия. Русский язык, русская культура, русский мир / Лидия Сычева // РФ сегодня, – № 4, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.russia-today.ru/2007/no_14/14_look.htm

11. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента России Владимира Путина, 27.04.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2007/04/27/poslanie.html>

12. Грицак Ярослав. Нові повороти в українській політиці пам'яті: Текст виступу при врученні премії Антона Гінделі, 28 жовтня 2010 р. / Ярослав Грицак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?novi_povoroti_v_ukrayinskiy_polititsi_pamyati&objectId=1117515

13. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи «Русского мира», 3 ноября 2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

14. Зурабов записал украинцев и русских в один народ, 15 июня 2010 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lenta.ru/news/2010/06/15/zurabov/> – Назва з екрану.

15. Политическая концепция Филофея «Москва – третий Рим» // История политических и правовых учений / Под общ. ред. академика РАН, д. юр. н., проф. Нерсисянца В. С. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://txfb.ru/32/index.html>
16. Уваров Сергей Семенович, граф. Православие, Самодержавие, Народность / Граф Сергей Семенович Уваров // Самодержавная Русь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://samoderzhavnaya.ru/pages/pravoslavie_samoderzhavie_narodnost
17. Уваров Сергей Семенович, граф. Православие, Самодержавие, Народность / Граф Сергей Семенович Уваров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://samoderjavie.ru/uvarov>
18. Зубок В. М. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева / В. М. Зубок. – М. : Российская политическая энциклопедия. – Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 26.
19. Сухоруков Виктор. Славянский проект Сталина / Виктор Сухоруков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.og.com.ua/stalinskiy_plan.php
20. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб. : Кристалл, 2001. – 638 с.
21. Иное. Хрестоматия нового российского самосознания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/>
22. Иного не дано: Судьбы перестройки. Вглядываясь в прошлое. Возвращение к будущему [Сб. ст.] / Под общ. ред. и вступ. ст. Ю. Н. Афанасьева. – М. : Прогресс, 1988. – 675 с.
23. Гефтер М. Мир миров: российский зачин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/geft.htm>
24. Цымбурский Вадим. Остров Россия / Вадим Цымбурский // Русский архипелаг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/cymbur/island_russia/
25. Откуда подует ветер? // Русский журнал, 10 апреля 2003 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.russ.ru/politics/20030410-tz.html>
26. Павловский Глеб; Чернышев Сергей. К возобновлению русского / Глеб Павловский, Сергей Чернышев // Русский журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/ri/index.htm>
27. Русский журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/>
28. К возобновлению русского // Русский архипелаг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history95-97/chernishov-perepiska/

29. Див., наприклад: Градировский Сергей; Межуев Борис. Русский Мир как объект геокультурного проектирования / Сергей Градировский, Борис Межуев // Русский архипелаг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/histori2003/gradirovsky-russmir/

30. Окара Андрій. Русський Мір (3). С. Градировский о РусМире – на берегу Руського (т. е. Черного) моря: Русские – это искусственно сконструированная идентичность под сверхзадачу Госстроя / Андрій Окара // Українська правда, 22 липня 2010 року [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/4c48444962e33/page_3/

31. Путин Владимир. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня / Владимир Путин // Известия, 3 октября 2011 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/502761>

32. Умланд Андреас. «Евразийские» проекты Путина и Дугина – сходства и различия / Андреас Умланд // Geopolitika (Литва), 22.06.2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/politic/20120622/193954633.html>

33. Щедровицкий Петр. Русский мир и Транснациональное русское / Петр Щедровицкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.russ.ru/politics/meta/20000302_schedr.html

34. Щедровицкий Петр. Русский мир / Петр Щедровицкий // Независимая газета, 11.02.2000 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html

35. Див., зокрема: Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция [Текст] / Перевод О. А. Печенкина. – Тула, 2013. – 204 с.

36. Ципко Александр. «Россия для русских» – игра со смертью / Александр Ципко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://rosnation.ru/?page_id=681

37. Константину Косачеву нужен дополнительный миллиард // Коммерсантъ-Online, 11.04.2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/2167508>

38. Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку // Центр Разумкова: Національна безпека і оборона, № 1–2, 2011. – С. 35.

39. Партія «Руський блок», Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу в межах регіонів України, Вибори народних депутатів України 28 жовтня 2012 року [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=56>

40. Что такое «Русский мир» не знают в Донецкой области // Донецкая правда, 26.04.2013 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravda.dn.ua/details/201712/>